

BOSHLANG‘ICH SINFDAN SO‘Z TANLASH MAHORATINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

Tilovova Dildora

Osiyo texnologiyalar universiteti Boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi 1-kurs talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20320852>

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy ta‘lim tizimida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirish, xususan, muloqot jarayonida so‘z tanlash mahoratini shakllantirishning dolzarb psixologik asoslari tadqiq etiladi. Bugungi kun o‘quvchisining lisoniy tafakkuri, so‘z boyligini boyitish omillari hamda dars jarayonida faol nutqiy vaziyatlarni tizimli tashkil etishning ahamiyati zamonaviy pedagogik-psixologik yondashuvlar asosida yoritilgan. Shuningdek, yangi tahrirdagi milliy o‘quv dasturi talablaridan kelib chiqib, ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida interfaol vaziyatli o‘yinlar hamda psixologik trening metodlaridan foydalanish orqali o‘quvchilarning mustaqil fikrlash va to‘g‘ri so‘z qo‘llash ko‘nikmalarini yuksaltirish yuzasidan innovatsion metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich sinf, so‘z tanlash mahorati, nutqiy kompetensiya, psixologik asoslar, lisoniy tafakkur, vaziyatli o‘yinlar, innovatsion yondashuv, milliy o‘quv dasturi.

Аннотация: В данной статье исследуются актуальные психологические основы развития речевых компетенций учащихся начальных классов, в частности, формирования навыка выбора слов в процессе общения в современной системе образования. На основе современных психолого-педагогических подходов освещены факторы обогащения словарного запаса и языкового мышления современного школьника, а также значение системной организации активных речевых ситуаций в процессе урока. Кроме того, исходя из требований новых национальных учебных программ, разработаны инновационные методические рекомендации по повышению навыков самостоятельного мышления и правильного словоупотребления учащихся посредством использования интерактивных ситуационных игр и методов психологического тренинга на уроках родного языка и читательской грамотности.

Ключевые слова: начальные классы, мастерство выбора слов, речевая компетенция, психологические основы, языковое мышление, ситуационные игры, инновационный подход, национальная учебная программа.

Annotation: This article examines the urgent psychological foundations of developing the speech competencies of primary school students, in particular, the formation of word choice skills in the communication process in the modern education system. Based on modern psychological and pedagogical approaches, the factors of enriching the vocabulary and linguistic thinking of today's schoolchild, as well as the importance of systematic organization of active speech situations in the lesson process are highlighted. In addition, based on the requirements of the new national curriculum, innovative methodological recommendations have been developed to improve students' independent thinking and correct word usage skills through the use of interactive situational games and psychological training methods in the lessons of mother tongue and reading literacy.

Keywords: primary school, word choice skill, speech competence, psychological foundations, linguistic thinking, situational games, innovative approach, national curriculum.

Kirish: Boshlang‘ich sinf yoshidagi o‘quvchilarning nutqiy salohiyatini yuksaltirish zamonaviy pedagogikaning eng dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Bola boshlang‘ich ta‘lim jarayonida faol ijtimoiy muloqotga kirishar ekan, o‘z fikrini mantiqiy, lo‘nda va tushunarli ifodalash ehtiyojiga duch keladi. Til ta‘limi metodikasiga oid ilmiy yondashuvlarga ko‘ra, dars jarayonida lug‘aviy birliklarning ma‘no qirralarini chuqur anglatish o‘quvchining lisoniy tafakkur darajasini kengaytiradi. Biroq, muloqot chog‘ida aynan kerakli so‘zni mustaqil topib qo‘llash nafaqat lingvistik bilimga, balki o‘quvchining ichki ruhiy holati va yosh xususiyatlariga bevosita bog‘liqdir. Shu bois, boshlang‘ich sinflarda nutq madaniyatini shakllantirishning psixologik mexanizmlarini chuqur tahlil qilish alohida ilmiy ahamiyat kasb etmoqda.

Xususan, kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar hayotiy vaziyatlarda o‘z tuyg‘ulari va o‘ylarini bayon etishda ko‘pincha cheklangan lug‘at boyligidan foydalanadilar yoki mos ifodalarni tanlashda qiyinchiliklarga uchraydilar. Bu holat darslarda faqatgina nazariy qoidalarni yodlash bilan cheklanib qolish oqibatida yuzaga keladi. Vaholanki, yangi tahrirdagi milliy o‘quv dasturining bosh maqsadi ta‘lim oluvchilarda amaliy muloqot ko‘nikmalarini (kompetensiyalarni) qaror toptirishdan iboratdir. Bolaning ichki ruhiyati, idrok etish xususiyatlari hamda fikrlash doirasini inobatga olgan holda nutqiy vaziyatlarni to‘g‘ri modellashtirish, muloqot jarayonida eng ta‘sirli va o‘rinli so‘zlarni saralay olish mahoratini tarbiyalaydi. Binobarin, mazkur muammoni psixologik-metodik jihatdan tadqiq etish boshlang‘ich sinf ona tili va o‘qish savodxonligi darslarining samaradorligini ta‘minlashda muhim poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

Metodologiya: Kichik maktab yoshidagi bolalarda nutqiy va lisoniy qobiliyatlarning rivojlanish qonuniyatlarini o‘rganish jarayonida tizimli ilmiy yondashuvlardan foydalanildi. Xususan, professor E.G‘oziyev (2010) o‘z tadqiqotlarida: “Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning nutqiy faolligi ularning sensor va intellektual rivojlanishi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, bolaning so‘z boyligi hamda leksik birliklarni ongli tanlash mahorati faqatgina passiv tinglash orqali emas, balki bevosita faol muloqot va shaxsiy amaliyot jarayonida tizimlashadi”, — deb aniq ilmiy xulosani ilgari suradi. Shu bilan bir qatorda, metodist olimlar A.G‘ulomov va H.Ne‘matovlar (2012) o‘zlarining uslubiy qo‘llanmalarida: “Ona tili darslarida shunchaki grammatik qoidalarni mexanik yodlatish emas, balki har bir so‘zning kontekstual ma‘no qirralari va leksik imkoniyatlarini turli vaziyatlarda amaliy qo‘llash bolaning mantiqiy tafakkurini yuzaga chiqaruvchi bosh mezondir”, — degan g‘oyani asoslab berganlar.

Muammoning psixolingvistik jihatlarini ochib berishda L.S.Vygotskiy (1934) tomonidan yaratilgan tizimli konsepsiyaga tayanildi. Olim o‘z asarlarida: “Bolaning nutqi intellektual operatsiyalar va ichki tafakkur bilan qanchalik chambarchas bog‘lansa, uning tildan ongli hamda maqsadli foydalanish darajasi shunchalik yuqori bo‘ladi”, — deya ta‘kidlaydi. Ushbu fikrni rivojlantirgan holda A.A.Leontyev (1969) o‘zining nutqiy faoliyat psixologiyasiga oid tadqiqotlarida: “Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar an‘anaviy dars muhitidan ko‘ra, o‘yin va real hayotiy situatsiyalar uyg‘unlashgan vaziyatlarda so‘z semantikasini tezroq anglaydilar va muloqotda eng to‘g‘ri leksik birlikni mustaqil saralash imkoniyatiga ega bo‘ladilar”, — deb ko‘rsatib o‘tadi.

Mazkur ilmiy-nazariy qarashlar zaminida, zamonaviy milliy o‘quv dasturi talablariga asoslangan boshlang‘ich sinf "Ona tili va o‘qish savodxonligi" darsliklaridagi (2023-2025) matnlar hamda mashqlar tizimi chuqur tahlil qilindi. Amaliy tajriba-sinov ishlarini tashkil etish maqsadida dars jarayonlariga maxsus interfaol vaziyatli o‘yinlar hamda nutqiy muammoli keyslar bosqichma-bosqich tatbiq etildi. Mashg‘ulotlar davomida o‘quvchilarga turli hayotiy vaziyatlar (masalan, minnatdorchilik bildirish, rasmiy muloqot, do‘stona suhbat, o‘z fikrini mantiqiy asoslash) taklif etildi va ularning individual-psixologik xususiyatlaridan kelib chiqib, kutilmagan nutqiy

vaziyatlarda to‘g‘ri so‘z tanlash tezkorligi hamda nutqiy mustaqilligi uch bosqichli monitoring asosida aniq va tiniq baholab borildi.

Natijalar: Olib borilgan amaliy tajriba-sinov ishlari hamda metodik darsliklar qiyosiy tahlili yakunida olingan ko‘rsatkichlar jiddiy tizimlashtirildi. Dars jarayonlariga an’anaviy va bir xillikni keltirib chiqaruvchi yondashuvlardan farqli o‘laroq, maxsus modellashtirilgan nutqiy vaziyatlar hamda interfaol metodlarning tatbiq etilishi o‘quvchilarning lisoniy kompetensiyalarida sezilarli ijobiy dinamikani namoyon etdi. Xususan, eksperiment boshlanishidan avval o‘tkazilgan dastlabki lingvistik monitoring natijalariga ko‘ra, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining atigi 35 foizi kutilmagan muloqot vaziyatlarida eng maqbul so‘zlarni mustaqil ravishda va o‘rinli tanlay olish mahoratiga ega ekanligi aniqlangan edi. Ko‘p hollarda bolalar cheklangan nutqiy qoliplardan chiqib keta olmaslik hamda auditoriya oldida o‘z fikrini erkin bayon etishda psixologik to‘siqlarga uchrash holatlari kuzatildi.

Tadqiqot yakunida olingan empirik ma‘lumotlar shuni ko‘rsatdiki, vaziyatli muloqot mashqlari va rolli o‘yinlar tizimli ravishda qo‘llanilgan sinflarda o‘quvchilarning faol so‘z boyligi hamda kontekstga mos leksik birliklarni qo‘llash tezkorligi 25-30 foizga ortdi. Eng muhimi, ta‘lim dasturidagi matnli materiallar yordamida bolalardagi omma oldida gapirishdan qo‘rqish, tortinchoqlik va fikrni mantiqiy jamlay olmaslik kabi ichki psixologik g‘ovlar bosqichma-bosqich bartaraf etildi. Natijada ta‘lim oluvchilar berilgan o‘quv materiallarini shunchaki mexanik ravishda yoddan takrorlamasdan, balki muloqot maqsadi, suhbat muhiti hamda tinglovchining o‘ziga xosligidan kelib chiqqan holda, eng ta’sirli hamda ohangdor leksik birliklarni ongli ravishda saralash mahoratini namoyish qila boshladilar. Bu raqamli va sifat ko‘rsatkichlari tavsiya etilayotgan yondashuvning amaliy jihatdan yuqori samaradorlikka ega ekanligini to‘liq isbotlaydi.

Muhokama: Eksperiment jarayonida aniqlangan ko‘rsatkichlar zamonaviy boshlang‘ich ta‘lim metodikasi oldiga bir qator jiddiy ilmiy savollarni tashlaydi: nima sababdan o‘quvchilar darslikdagi grammatik qoidalar va matnlarni yaxshi o‘zlashtirgan bo‘lsalar-da, kutilmagan jonli muloqot jarayonida o‘z fikrlarini erkin ifodalashga kelganda qiynaladilar? Nega an’anaviy ta‘lim metodlari bolaning muloqot kompetensiyasini to‘liq faollashtirishda yetarli samara bermayapti?

Ushbu muammolarning tub ildizi til o‘rganish tizimida nutqiy muloqot faoliyatining real hayotiy vaziyatlardan ajralib qolganligi bilan izohlanadi. Zero, professor E.G‘oziyev (2010) ta’kidlaganidek: “Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning nutqiy faolligi ularning sensor va intellektual rivojlanishi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, bolaning so‘z boyligi hamda leksik birliklarni ongli tanlash mahorati faqatgina passiv tinglash orqali emas, balki bevosita faol muloqot va shaxsiy amaliyot jarayonida tizimlashadi”. Demak, darslarda faqat mexanik yodlatishga tayanib qolish bolaning lisoniy tafakkurini cheklab qo‘yadi. A.G‘ulomov va H.Ne‘matovlar (2012) o‘z tadqiqotlarida ilgari surganidek: “Ona tili darslarida shunchaki grammatik qoidalarni mexanik yodlatish emas, balki har bir so‘zning kontekstual ma’no qirralari va leksik imkoniyatlarini turli vaziyatlarda amaliy qo‘llash bolaning mantiqiy tafakkurini yuzaga chiqaruvchi bosh mezondir”. Dinamik rivojlanayotgan bugungi ijtimoiy muhitda boladan faqat axborotni qabul qilish emas, balki uni tahlil qilib, o‘z fikrini argumentlar vositasida himoya qilish talab etilmoqda. Binobarin, nutq o‘stirish darslari shunchaki tayyor matnni qayta gapirib berish chegarasidan chiqishi, o‘quvchini mustaqil nutqiy mahsulot yaratuvchisi darajasiga ko‘tarishi zarur.

L.S.Vygotskiy (1934) o‘zining nutqiy tafakkur ontogeneziga oid nazariyasida: “Bolaning nutqi intellektual operatsiyalar va ichki tafakkur bilan qanchalik chambarchas bog‘lansa, uning tildan ongli hamda maqsadli foydalanish darajasi shunchalik yuqori bo‘ladi”, — deya uqtiradi. Biz o‘tkazgan tadqiqotda interfaol keyslar va vaziyatli o‘yinlar orqali bolaning tafakkuri faollashtirildi,

bu esa unga muloqot muhitida ruhiy erkinlik berdi. A.A.Leontyev (1969) qayd etganidek: “Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar an’anaviy dars muhitidan ko‘ra, o‘yin va real hayotiy situatsiyalar uyg‘unlashgan vaziyatlarda so‘z semantikasini tezroq anglaydilar va muloqotda eng to‘g‘ri leksik birlikni mustaqil saralash imkoniyatiga ega bo‘ladilar”. Ushbu muloqot erkinligi bolaning dunyoqarashini kengaytirish bilan birga, tildan ijtimoiy moslashuv quroli sifatida foydalanish ko‘nikmasini shakllantiradi. Maktab ta‘limidagi lisoniy saboqlar o‘quvchini hayotiy muloqotga tayyorlashi, unda kutilmagan savollarga tezkor va mantiqiy javob qaytarish strategiyalarini shakllantirishi lozim. Shunday ekan, o‘quvchining individual ruhiyatiga mos keladigan muloqot modellarini dars jarayonlariga integratsiya qilish boshlang‘ich sinflarda nutq o‘stirish samaradorligini kafolatlovchi asosiy omildir. Xususan, O‘zbekiston Respublikasida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining savodxonlik darajasi va lisoniy imkoniyatlarini aniqlash maqsadida o‘tkazilgan xalqaro PIRLS monitoring tadqiqotlari natijalari ham muammoning mamlakatimiz ta‘lim tizimidagi dolzarbligini yaqqol tasdiqlaydi. Dastlabki davriy tahlillarga ko‘ra, respublika miqyosidagi boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining qariyb 40-45 foizida matndagi yashirin ma‘nolarni anglash, muallif g‘oyasini tahlil qilish hamda o‘zlashtirilgan leksik bazani jonli va kutilmagan nutqiy faoliyatda erkin qo‘llash darajasi kutilgandek yuqori bo‘lmaganligi aniqlangan edi. Biroq, yurtimizda o‘quv dasturlarining isloh qilinishi va darsliklarning kommunikativ yondashuv asosida yangilanishi (2023–2025) natijasida, interfaol muloqot modellarining darslarga integratsiyalashuvi ko‘rsatkichlarni sezilarli darajada yaxshilashga zamin yaratdi. Bizning eksperimentimiz davomida qo‘llanilgan metodika aynan ushbu milliy ta‘limiy islohotlar bilan hamohang bo‘lib, bolalarning passiv xotirasidagi lug‘at boyligini faollashtirish orqali muloqot kompetensiyasini respublika andozalari talab qilgan yuksak ko‘rsatkichlar darajasiga ko‘tarish imkonini berdi.

Xulosa: Olib borilgan nazariy tahlillar, xalqaro tajribalar hamda amaliy eksperiment natijalari boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nutq madaniyatini yuksaltirish va ularning muloqot kompetensiyasini shakllantirishda an’anaviy dars berish qoliplaridan voz kechish zarurligini ko‘rsatdi. O‘quvchining lug‘at boyligi faqat mexanik yodlash yoki darslikdagi tayyor matnlarni passiv tinglash orqali boyib qolmaydi, balki subyekt-subyekt munosabatlariga asoslangan jonli kommunikatsiya jarayonida tizimlashadi. Tadqiqot davomida qo‘llanilgan interfaol vaziyatli topshiriqlar bolalarning ichki psixologik to‘siqlarini engib, ularning mustaqil, mantiqiy va ijodiy fikrlash qobiliyatini yuzaga chiqarishda yetakchi omil bo‘lib xizmat qildi. Tadqiqot davomida tahlil qilingan fundamental ilmiy qarashlar va olingan natijalardan kelib chiqib, boshlang‘ich sinf ona tili ta‘limida nutq o‘stirish samaradorligini kafolatlash uchun kelgusida quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur deb hisoblanadi. Professor E.G‘oziyevning ontogenez va yosh davrlari psixologiyasiga oid xulosalaridan kelib chiqib, “dars jarayonlariga bolaning sensor va intellektual faolligini oshiradigan, real hayotiy muloqot muhitini sun‘iy modellashtiruvchi vaziyatli o‘yinlar ko‘lamini kengaytirish” zarur. Metodist olimlar A.G‘ulomov va H.Ne‘matovlarning lisoniy konsepsiyalariga muvofiq, “ona tili saboqlarida shunchaki grammatik qoidalarni mexanik yodlatish amaliyotidan butunlay voz kechib, mashqlar tizimini bolaning mantiqiy hamda lisoniy tafakkurini yuzaga chiqaruvchi muammoli o‘quv keyslari bilan boyitish” lozim. L.S.Vygotskiyning nutqiy tafakkurning tizimli shakllanishi to‘g‘risidagi ta‘limotiga tayanib, “o‘qituvchilar darslarda o‘quvchiga o‘z fikrini mantiqiy izchillikda ifodalashi, fikrlarini hayotiy dalillar vositasida mustaqil himoya qila olishi uchun to‘liq akademik va ruhiy erkinlik yaratib berishlari” talab etiladi. Olim A.A.Leontyevning nutqiy faoliyat psixologiyasiga oid tadqiqotlaridan kelib chiqqan holda, “boladagi tortinchoqlik, omma oldida gapirishdan qo‘rqish kabi psixologik g‘ovlarni bartaraf etuvchi emotsional-ijodiy muhitni shakllantirish” shart. Zamonaviy milliy o‘quv dasturi hamda xalqaro

PIRLS monitoringi talablari asosida, “boshlang‘ich sinf ona tili darsliklaridagi matnlar ustida ishlash tizimini bolani shunchaki matnni o‘quvchi emas, balki undagi yashirin ma‘nolarni anglovchi va tildan ijtimoiy moslashuv quroli sifatida foydalana oladigan kompetensiyali shaxs qilib tarbiyalashga yo‘naltirish” lozim.

Ushbu ilmiy-amaliy omillar zaminida tadqiqotchi sifatida shuni maslahat beramizki, boshlang‘ich sinflarda nutq o‘stirish samaradorligiga erishish uchun o‘qituvchi dars vaqtini faqat qat‘iy dasturiy qolipda cheklamay, har bir darsning kamida 10-15 daqiqasini erkin muloqot va keyqli vaziyatlarga ajratishi kerak. Mazkur jarayonda o‘qituvchi xatolarni darhol tuzatuvchi “nazoratchi” rolikdan voz kechib, bolani nutqiy tavakkalchilikka undovchi, uni rag‘batlantiruvchi va muloqotni yo‘naltiruvchi “koordinator” (hamkor) sifatida yo‘l tutishi maqsadga muvofiqdir. Aynan mana shunday yondashuvgina ta‘lim oluvchining o‘z ona tilisiga bo‘lgan ichki muhabbatini uyg‘otib, uni kelajakda jamiyatda o‘z so‘ziga ega bo‘lgan yetuk shaxs qilib shakllantiradi. Lisoniy ko‘nikmalarni bu taxlit tizimli rivojlantirish bolaning nafaqat maktab muhitida, balki kundalik ijtimoiy munosabatlarda ham o‘z o‘rnini topishiga keng imkoniyatlar eshigini ochadi. Zero, til darslarining tub falsafasi quruq qoidalarni yodlatish bilan cheklanmay, o‘quvchini fikrlaydigan va o‘z munosabatini dadil ifodalaydigan shaxs qilib kamolga yetkazishdan iboratdir. Shu bois, ta‘lim tizimidagi yangilanishlar zamirida o‘qituvchi mahorati va dars jarayonini to‘g‘ri tashkil etish madaniyati eng bosh mezon bo‘lib qolaveradi. Muxtasar aytganda, tavsiya etilayotgan ushbu metodik yondashuv boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitish sifatini yangi, yuqori bosqichga olib chiqishda ishonchli poydevor vazifasini o‘taydi.

References:

1. Asqarova, M. (2015). Boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitish metodikasi. Toshkent: Sharq. – 114-b.
2. Bruner, J.S. (1966). Toward a Theory of Instruction. Cambridge: Harvard University Press. – p. 34.
3. G‘oziyev, E.G‘. (2010). Yosh davrlari psixologiyasi. Toshkent: O‘qituvchi. – 86-b.
4. G‘ulomov, A., Ne‘matov, H. (2012). Ona tili ta‘limi mazmuni. Toshkent: O‘qituvchi. – 42-b.
5. Леонтьев, А.А. (1969). Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. Москва: Наука. – С. 112.
6. Piaget, J. (1926). The Language and Thought of the Child. London: Routledge & Kegan Paul. – p. 78.
7. Qosimova, K. (2009). Ona tili o‘qitish metodikasi. Toshkent: Nosir. – 65-b.
8. Vygotskiy, L.S. (1934). Мышление и речь. Москва: Соцэкгиз. – С. 54.